

írdtak beléjük, megszüntetve így a világ és az arról szóló beszéd közötti, Hermann által naiv módon feltételezett harmóniát.

E diszharmonia és a korábban említett határozatlanság a regény majd' valamennyi szegmensét áthatja. Izgalmas, ahogy Kaltenburg – megfigyelései és megállapításai révén – átjuttassa egymásba az animálist és az emberit, megszüntetve a kettő közötti különbségtételt. [Ez egyébként *Flughunde* című regényének is központi momentuma, reméljük, annak is várható lassan a fordítása.] Mint mondja: „[m]ilyen állatok? Én magukat tanulmányozom” [210.]. Ugyanakkor megfigyelő és megfigyelt kategóriái sincsenek kőbe vésve: miközben Kaltenburg embertársait egy zoológus szemével figyeli meg, addig saját sofőrje jelentéseket ír róla – már ha hihet az olvasó a professzor feltevéseinek. Az viszont biztos, hogy az orosz hadifogságban Kaltenburg a falon lógó Sztálin-kép vigyázó szeme előtt ténykedett, ami nem kis teherként nehezedett vállára. A homályos fogolytábor-jelenetek kapcsán az olvasó még tettes és áldozat elválaszthatóságát illetően is zavarban van, s mégis késztetést érez, hogy tovább olvasson.

A regény emlékképei, történelmi utalásrendszere, narrációs technikája annyira diffúz és egzsersmind annyira megalkotott, hogy Marcel Beyernek valószínűleg nem kis archív kutatómunkához kellett folyamodnia tudósregénye megírásához. Az viszont biztosan állítható, hogy az olvasónak sem kevesebb energiát kell belefektetnie a szálak kibogozásához, és nem kevésbé éles kutatói szemmel kell a szöveget olvasnia, ha nem akarja elveszíteni a fonalat. Megéri a fáradságot. [Magvető]

MIKOLY ZOLTÁN

Kulturális idegenség újratöltve

BICZÓ GÁBOR: *A „Mi” és a „Másik”*. AZ IDEGEN MEGÉRTÉSÉNEK TUDOMÁNYTÖRTÉNETI VÁZLATA AZ ANTROPOLÓGIÁBAN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉTŐL NAPJAINKIG

A Magyarországon 2020. március elején megjelenő világjárvány hazánkban is fenekes-tül felborította a mindennapokat. Az új helyzetet az emberek nem csak eltérő módon ítélték és ítélik meg, hanem arra különbözőképpen reagáltak, ahhoz sokféleképpen alkalmazkodtak. Az azonban már most megfigyelhető, hogy a rendkívüli helyzetben kiemelkedik a szociokulturális idegenséghez, a másikkal való viszony átalakulása, ami egyszerre mutat az idegenellenesség erősödésének és a társadalmi szolidaritás, a közösségi összefogás újfajta alakzatainak megjelenése irányába.

Pontosan a kulturális idegenség, a másság, a különbözőség problémája az, ami kezdetektől fogva foglalkoztatja a szociokulturális antropológia tudományát. Mondhatnánk úgy is, hogy ez az antropológia egyik kulcsfogalma, aminek segítségével elbeszélhetővé és értelmezhetővé válik a sajáttól különböző másik, és a kettő közötti viszony. 2019-ben jelent meg az a könyv (*A „Mi” és a „Másik”. Az idegen megértésének tudománytörténeti vázlata az antropológiában a 19. század második felétől napjainkig*), amely a fent nevezett kérdéssel foglalkozik, vagyis a szociokulturális idegenre, a má-

sikra irányuló megértésgyakorlatok változását veszi szemügyre a tudományterületnek a modern társadalomtudományokkal egy időben történő keletkezésétől kezdve. Annyiban talán megtévesztő lehet a cím, hogy a szerző antropológia alatt – a magyar gyakorlat egyik változatának megfelelően – a szociál- és kulturális antropológiát érti, eltekint tehát az antropológia észak-amerikai hagyományától, és könyve a diszciplína négyágúságának – kulturális, fizikai/biológiai és nyelvészeti antropológia, illetve ósrégészet – ügyét kevésbé érinti [54.]

A mű célkitűzése a következő: „a maga eszközeivel igyekszik hozzájárulni a modern szociokulturális antropológia hazai térnyerésének folyamatához...”, aminek érdekében „szeretné az olvasó elé tárni azt a jól érthető tudománytörténeti folyamatot, amelynek eredményeként az eredetileg a nem európai, egzotikus és primitív társadalmak, illetve kultúrák tanulmányozására szakosodott antropológia egy bonyolult transz- és interdiszciplináris jellemvonásokat felvonultató egyetemes tudományterületté fejlődött” [12.]. A szerző, Biczó Gábor esetében a sikeres megvalósításhoz minden adott, hiszen több mint két évtizede foglalkozik filozófiai antropológiával, antropológiatörténettel és kortárs antropológiaelmélettel, valamint majd’ húsz éven keresztül oktatott, többek között, az előbb említett szakterületekkel összefüggő tárgyakat a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszékén. Éppen ezért meglepő, hogy ezt a fontosnak tetsző előzményt a többi mellett nem említi személyes vonatkozásokat tartalmazó előszóban.

Roppant izgalmasan, bár az antropológia kritikai hagyományát tekintve nem szokatlan módon kezdődik a könyv bevezető fejezete [14–22.], amelyben a szerző rögtön a modern szociokulturális antropológia létezésének egyik kulcskérdését fogalmazza meg, vagyis azt, hogy „mennyiben tekinthető az antropológia egyáltalán tudománynak” [15.].

Az antropológia mint tudomány megkérdőjelezése nagyon kifinomult és hatásos felütése egy idegenséget tárgyaló szaktudományos műnek. A szerző két okból kifolyólag indít[hat] ezzel az „antropológia mibenlétét illető általános és reflexív szemléletű” [16.] felvetéssel. Egyrészt, mert az „antropológiatudomány-státuszát érintő kételyek” egyidősek a diszciplína történetével, vagyis a kételyek hangoztatása szerves részévé vált az antropológia történetének, így tárgyalása most sem kerülhető meg. Másrészt azért is, mert a tudománytörténet adott szempontok szerinti újraolvasása nyomán és a „fontosabb kortárs elméleti folyamatok elemzésének” eredményeként bontja ki érvelését, a kérdésre adott affirmatív válaszát, miszerint a „szociokulturális antropológia jelenünk egyik legfontosabb és gyakorlati jelentőségű »társadalomtudományi« területe” [16–17.].

A munka első része azt a négy megértésalakzatot bontja ki, amelyek az antropológiatörténetben a jelentésében folyamatosan „bővülő” „Másik”, avagy az idegen mint ismerettárgy megértésére és értelmezésére irányultak a tudományterület kialakulásától, vagyis az 1860-as évektől kezdve egészen az 1960–70-es évekig. Ezek a megértésalakzatok azonban „nem egymást kizáró, inkább egymást kiegészítő és egymásra halmozódó nézőpontok” [141.]. Az elemzés második egysége foglalkozik az antropológia területén tapasztalható kritikai fordulat [ez a szerző tudatos szóhasználata] közvetlen előzményeivel, majd a kritikai gyakorlatnak köszönhetően újragondolt antropológiai problémákkal: például a megismerés és megértés tárgyát képező

„Másik” fogalmával és reprezentációjának kérdésével, a megismerés és megértés helyének [a tér, a hely és a terepmunka összefüggései] és idődimenziójának ügyével.

Egy tudománytörténeti munka esetében mindig megválaszolásra váró, megkerülhetetlen kérdés a kezdet kijelölése – hacsak valaki éppen nem párhuzamos történeteket kíván megfogalmazni. A szerző egyaránt tisztában van a kezdőpont meghatározásának jelentőségével és a választásban rejlő kényszerekkel, miközben, ahogyan maga is írja, Murray J. Leaf szavait idézve, „az antropológia roppant összetett terület, melynek nem egy, számtalan története van” [32.]. Biczó könyvében az antropológia történetének kezdetét – követve George W. Stocking gyakorlatát [1963] – Edward Burnett Tylor [1832–1917] munkásságához köti, mivel Tylor a tudomány tárgyterületének első pontos kijelölését végezte el kultúradefiníciójával. Ez „lényegében a tudomány tárgyának az egzakt meghatározására tett egyik korai kísérlet” [32.].

Az antropológiatudomány első megértésalakzatai a diszciplína alapvető kérdéseivel foglalkozó megértésfolyamatokat foglalják magukban az objektív tudásparadigma keretei között. A korban általánosan elfogadott tudományfelfogás a természettudományhoz hasonlóan „objektív [volt], tehát a megfigyelő szubjektum pozíciójától független és kétségtelenül »igaz« ismeretek megfogalmazását célozta” [36.]. Ide tartozott az evolucionizmus és a történeti partikularizmus. Előbbi a komparatív módszert hozza az antropológiának, utóbbi Boas nevéhez kötődően az idiografikus magyarázati modellt, a holisztikus törekvést [négyágúság], a szinkronikus és a diakronikus látásmódnak a kutatási gyakorlat szintjén megvalósított megkülönböztetését, valamint az émikus szemléleti pozíciót a kutatás során. Ezek napjainkra az antropológia alapjellemezőiként definiáltak, ahogyan az is, hogy a tudományterület alapvetően a „leíró” és „elemző” beállítódás egyidejűségére, a deskriptív és analitikus szemléletmód párhuzamos működtetésére alapoz [111.].

Az antropológiai megértésalakzatok változásának második időszakában a kultúra és személyiség „iskola” kutatóinak [Ruth Benedict és Margaret Mead] munkássága nyomán a tudományterületen belüli reflexív fordulatnak köszönhetően történik meg a saját kultúra felfedezése, vagyis a „szociokulturális »Másik« képzetének az egzotikus idegen paradigmájától történő eltávolítása” [80.]. Ezen folyamat során megerősödött a kereszt-kulturális összehasonlító eljárás, és megszületett a konfiguracionalizmus magyarázóelmélete is. A sorból azonban nem hagyható ki a „Másik” fogalmának jelentésbővülésére nagy hatást gyakorolt Bronislaw Malinowski munkássága sem. Hiszen, többek között, ide köthető a felismerés, miszerint „a kutatót a »Másik« kultúrájával és saját személyiségével kapcsolatos szubjektív tapasztalatai munkájában óhatatlanul befolyásolják”, továbbá az is, hogy „a tudós szerzői szándéka szerinti tudományos életművét alkotó publikációk tartalma elválaszthatatlan a személyiség szubjektív aspektusaitól” [87.]. A korszak végére a „ti” jelentéstartalma „Másik” fogalma fokozatosan átalakul „mi”-vé, és ez a „mi” már egyszerre foglalja magában az egzotikus ’idegen’ és saját kultúrát, valamint az „ezeket tanulmányozó antropológus személyiségét” [92.].

Az antropológiát a társadalom természettudományának tekintő Radcliffe-Brown és a strukturalizmus legjelesebb képviselőjének tartott Claude Lévi-Strauss nevéhez köthető a strukturalizmus kidolgozása ismeretelméleti jelentőségű antropológiai elméletként. A szerző ezt tekinti a szociokulturális „Másik” tanulmányozásának történetében

a harmadik jelentős megértésalakzatnak. Ezek hozadéka olyan kérdések tárgyalása, mint például az, hogy „az antropológus nem azért talál-e rendet (harmonikus-organikus egyensúlyt) az egyszerű társadalmakban, mert a tudományos – megfigyelő szubjektumtól függetlenül objektív – megismerési kísérlet eleve strukturált entitásként renndezi el az ismeret tárgyát, annak érdekében, hogy fogalmilag képessé váljon annak megragadására” [100.]. Továbbá Radcliffe-Brown jelentősen hozzájárult a gyakorlat elméletének kidolgozásához, vagyis a modern amerikai alkalmazott antropológia önállósodását elősegítő folyamatokban strukturális funkcionalista nézetei, mások, például a boasi szemléleti örökség mellett, meghatározóak voltak.

Az antropológiai tudás gyakorlati értéke már a tudományterület kezdeti időszakában megmutatkozik, mivel a szociokulturális „másság” megismerése „egyszerre forrása a tudásterület akadémiai fejlődésének és táptalaja az elkötelezett cselekvő magatartás, a felelősség, illetve ennek folyamányaként későbbiekben a szakszerű pártfogás, valamint a fejlesztés gyakorlati kimunkálásának” [113.]. Az alkalmazás kérdésének térnyerése pedig tovább bővítette a „Másik” általános jelentéstartalmát, méghozzá oly módon, hogy hasznosította mind a kulturális antropológiai, mind a szociokulturális antropológiai látásmódot – épp Radcliffe-Brown elmélete alapján. Többek között megerősödött és általánossá vált az a felismerés, miszerint a „Másik” megértése a gyakorlati ismeretek forrása lehet a szociokulturális viszonyok értelmezésén és a működési zavarok tisztázásán keresztül, megalapozva a szakszerű beavatkozó-cselekvő gyakorlatot [123.].

A könyvben tárgyalt negyedik megértésalakzat az interpretív fordulat antropológiaelméletét, illetve Clifford Geertz életművének három tematikus csomópont (hermeneutikai újralapozás, a „Másik” textualizációja, „sűrű leírás”) alapján történő tárgyalását foglalja magában. Az egyfajta hermeneutikai megértőtevékenységként értelmezett antropológiai kutatómunka „egyetemesen érvényes megértésseljárás gyakorlati” a tapasztalati megismerés, vagyis az adott szociokulturális kontextusban végzett terepmunka. Az antropológus azt kívánja megérteni, hogy a terepen élő „Másik” miként érti a saját életvilágát és mi módon jut hozzá az ezzel kapcsolatos képzetekre. A „sűrű leírás” a tereptapasztalatokból építkező kultúraszöveg egy változatát hozza létre, ami tulajdonképpen egy nyelvek és kultúrák közötti fordítás [133–147.]. Geertz elméleti munkássága kialakítja annak belátását, hogy mindannyian, tanulmányozott alanyok és antropológusok, „»pozicionált« [vagy szituált] megfigyelők vagyunk” [156.] – legyen szó a saját, vagy a „Másik” életvilágának megfigyeléséről.

A könyv második része már az antropológiai megértésfolyamat kortárs aspektusaival foglalkozik, amelyek kialakulásában nélkülözhetetlen volt a kritikai gondolkodás térnyerése. A szerző itt részletesen tárgyalja a kritikai fordulatot és annak előzményét az 1960-as évek második felétől az 1980-as évek közepéig, tudatosan használva az antropológia elméleti és módszertani megújulási kísérletekét, tulajdonképpen fennmaradása zálogaként értelmezett *fordulat* kifejezést. A kritikai fordulat egy olyan folyamat megnevezése, ami tulajdonképpen új pályára állította az antropológiai gondolkodásmódot és annak alapvető részévé tette a módszertani, elméleti és etikai értelemtartalmú önreflexiót [216.]. Az ezt követő fejezetekben a kortárs megértésalakzatokat Biczó az antropológiai kutatás átalakuló tárgyához, a megismerés helyszínéhez és a tudástapasztalat idődimenziójához kötődően, vagyis a *ki* a „Másik”,

hol a „Másik” és a *miikor van a „Másik”* kérdések szerint bontja ki. Hiszen a tét nem kevesebb, mint annak bizonyítása, hogy a kritikai gondolkodás „nem öncélú elméleti »bűvészkedés«, hanem annak előfeltétele, hogy napjainkban az antropológia modern társadalomtudományként működhessen [161.].

A „Másik”-fogalom jelentéstartalmának Biczó által bemutatott változásfolyamata nagyon hasznos elméleti és tudományfilozófiai munka, ami egyben továbbgondolásra is késztet. Például felvethető a kérdés, hogy az angol-amerikai és kontinentális „nagy antropológiai hagyomány” jelen története melyik „kis vagy kisebb hagyományokat” fedl el a könyv lapjain és miért. A könyv nagyszerű lehetőséget nyújtott volna az olyan (női, bennszülött, észak- és kelet-európai, akció, alkalmazott és praxis- stb.) antropológusok bekerüléséhez a magyar nyelven elsőként „újraolvasott” antropológiatörténetbe, akik a kevésbé látható tudománytörténeti „hagyományok” szereplőiként járultak hozzá ahhoz, hogy az antropológia napjainkra „egy bonyolult transz- és interdiszciplináris jellemvonásokat felvonultató egyetemes tudományterületté fejlődött” [12.]. Például az elmélet és a gyakorlat kritikáját következetesen képviselő feminista antropológia vagy az antropológiai létkérdéseket már az 1960-as években is feszegető múzeumantropológia képviselői a kritikai fordulat, illetve annak előzményének tárgyalásakor, vagy a posztkoloniális államok elméletet és alkalmazást szét nem választó antropológiái.

A reflexivitásnak és a kritikai szembenézésnek a Bevezetőben megismert foka, aminek remek példája magának az antropológiatudomány létjogosultságának kétségbe vonása, módszeresen végigkíséri a könyvet. Ez a fajta hozzáállás azonban az antropológiatörténet legjelentősebb szereplőinek, műveinek és elméleteinek kritikai újraolvasásán kívül nem terjed ki a szerző szerzőségének kérdésére. Rendkívül izgalmas lett volna, ha Biczó Gábor az előszóban említetteken túl szisztematikusan láthatóvá teszi az olvasó számára azt az „adott pozíciót vagy strukturális helyzetet” (Rosaldo 2003: 274.), aminek köszönhetően (élet- és tudományos tapasztalatok, tudománytörténeti beágyazottság és kontextus, kor, nem, státusz stb.) sajátos látószögből szemléli a dolgokat, másokat pedig vakfoltként nem, vagy kevésbé lát, illetve láthat meg. A könyvben is tárgyalt, az antropológia antropológizálásának (Rabinow 1986: 241.) nevezett folyamat számos, többek között az etnográfiai írást is érintő kritikai felismerést eredményezett, és mára az antropológiai megértésfolyamat része a tudatosan kimunkált reflexió az értelmező-elemző szociokulturális beágyazottságára és a szituált tudástermelés folyamatára. Egy szerző saját pozícionáltságának átláthatóvá tétele, a kortárs értelmezés szerint, nemcsak erősíti a „hitelességet” és az érvényességet, hanem etikai értelemtartalmú döntés és egyben elvárás is (vö. 199.). Ugyanakkor kérdés, hogy a természetéből adódóan szelektív tudománytörténeti munka esetében vajon mennyiben szükséges a szerzőnek a kortárs antropológiagyakorlatból ismert reflexiók eljárásokat önmagára vonatkozóan alkalmaznia annak érdekében, hogy minél nagyobb mértékben tegye megismerhetővé a megértésfolyamat során a saját gondolkodását és hozzáállását is alakító szociokulturális folyamatokat [pl. élet- és munkatapasztalatok, strukturális helyzet, változó kontextusok]? Lehet egyáltalán ily módon antropológiatörténetet írni? És vajon mennyiben nyújtott volna lehetőséget a jelen könyv ahhoz, hogy a magyar antropológiatörténetet nemzetközi összefüggésekbe helyezze?

Az előbbi felvetések egyáltalán nem befolyásolják azt, hogy Biczó Gábor alaposan átgondolt, szisztematikusan felépített és gondosan megírt tudományelméleti

és -történeti munkája sikeresen teljesíti célkitűzését és értékes „hozzájárulás lehet a tudásterület hazai ismertségének és elismertségének a növeléséhez” [22.]. A munkát minden bizonnyal haszonnal forgathatják majd a különböző képzések [kulturális antropológia, kultúratudomány, média- és kommunikációtudomány, szociológia, néprajz és filozófia] keretében változatos mélységben antropológiát hallgató egyetemisták, kutatók és oktatók, valamint a társtudományok képviselői is. [*L'Harmattan – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék*]

LAJOS VERONIKA

A mesekönyv metamorfózisa

VARGA EMŐKE: *INTERAKTÍV KÖNYV. TEÓRIÁK ÉS PÉLDÁK*

Varga Emőke a L'Harmattan Kiadó gondozásában megjelent *Interaktív könyv. Teóriák és példák* című kötete a szerzőjétől megszokott tudományos igényességgel aktuális és komoly hiányt tölt be az irodalomtudomány, a könyvészet és a pedagógia terén is. E képi, hangzó és nyelvi elemeket ötvöző mediális hibrid, a filmek és a számítógépes játékok sajátosságaival egyaránt operáló interaktív könyv új utakat nyitott mind a készítői, mind a befogadói oldalról. Olvasója [felhasználója] kilép a passzív mesehallgatói szerepkörből, és a történetformálásban cselekvőleg vesz részt. Az új műfajban rejlő lehetőségekkel a könyv másra és másként lesz használható: olyan új felhasználói élményt nyújt, mely korábban nem kapcsolódott a könyvhöz és a könyvből való meséléshez. Varga Emőke kötete nyitottságra, az interaktív könyvek hatásának tudományos vizsgálatára hív. Árnyalja azt a – sokszor leginkább információhiányból fakadó – preconcepciót, miszerint a művészet- és kultúraközvetítésnek ez a módja alkalmatlan feladatra betöltésére, ugyanakkor kellő körültekintésre int, és kritikai szemléletre ösztönöz.

Az interaktív könyvvel és a használatából fakadó újfajta felhasználói élménnyel/ szerepkörrel, különösen annak a gyermeki percepcióra gyakorolt hatásával a külföldi szakirodalom már foglalkozott az elmúlt néhány évben [például Betty Sargeant munkáiban], de magyar nyelven [magyar szerzőtől] mindezidáig nem volt elérhető a teljesség igényével megírt tanulmány, amely tudománytörténeti nóvumainak köszönhetően nemcsak a szakirodalom magyar nyelvű tudományos összegzését, de új értelmezési és elemzési szempontokat is nyújt. Ilyenek a kötetnek a medialitás kérdését vizsgáló és a kommunikációelméleti szempontú elemzése, illetve a felvázolt, az interaktív könyvek hatását mérhetővé tevő metodológia. Az *Interaktív könyv. Teóriák és példák* előzményének tekinthetjük a témával a hazai szakirodalomban elsőként foglalkozó *A könyvek életre kelnek. Bevezetés az interaktív könyv elméletébe és gyakorlatába a Bookr Kids alkalmazásaival* című, Varga Emőke által szerkesztett kötetet [Móra–Bookr Kids, Budapest, 2018], mely tananyagként szolgál a SZTE JGYPK által akkreditált pedagógus továbbképzésben és az óvodapedagógus képzés gyermekirodalmi tárgyú kurzusain is.